

ooghoogte, of juist niet? In rijen op gelijke hoogte naast en boven elkaar dan wel chaotisch? Hoe was de omlijsting? Valt er een tendens naar ontwikkeling van standaardmaten waar te nemen? Valt er enige samenhang met andere, mogelijk in huis aanwezige kunstwerken zoals beelden en dergelijke vast te stellen? Kortom, hoe was de woning met kunstwerken aangekleed?

De bronnen die voor dit onderzoek werden ingezet zijn voornamelijk in vier rubrieken te rangschikken. Allereerst — uiteraard — boedelinventarissen van nalatenschappen, waarin zorgvuldige optekening tenminste per vertrek, maar liever per muur gegeven wordt. Natuurlijk figureren vooral Amsterdamse en Dordtse boedels hierin, gelet op Loughman's studies en de befaamde database van Amsterdamse boedels, die Montias heeft aangelegd. Een tweede type bron werd gevonden in verhandelingen van tijdgenoten, waarin besproken werd hoe schilderijen en andere kunstwerken in huizen geëxposeerd zouden moeten worden. Niet alleen Nederlandse, maar ook buitenlandse tijdgenoten worden daartoe ten tonele gevoerd. Als derde, visuele bron wordt natuurlijk rijkelijk, maar ook kritisch, gebruik gemaakt van eigentijdse schilderijen, etsen en tekeningen van huiselijke interieurs. De ruim zeventig aan het boek meegegeven illustraties dienen overwegend deze functie. Een vierde regelmatig als bron gebruikte groep voorwerpen zijn de ongeveer tien nog bestaande poppenhuizen zoals die in enkele musea de woninginrichting tijdens de Republiek in miniatuur uitbeelden. Opvallend is dat in hetzelfde jaar als het hier besproken boek ook de prachtige publicatie van Pijzel-Dommisse, *Het Hollandse pronkpoppenhuis uitkwam*. Het wijst er eens te meer op, dat het thema van de wooncultuur sinds Wijsenbeek's *Achter de gevels van Delft* in is.

De kernvraag is eigenlijk of de schilderijen als uitingen van kunst doel waren of middel. Doel in die zin dat ermee werd omgegaan op een manier waaruit blijkt dat hun artisticeit door de wijze van presenteren zo goed mogelijk naar voren werd gehaald, middel omdat zij vóór alles dienden tot aankleding van de vertrekken. Dat schilderijen onder de kunstvoorwerpen de belangrijkste plaats innamen, moge blijken uit het feit, dat zij in aantal en waarde andere kunstvoorwerpen veruit overtroffen. Vrij algemeen was ook de gewoonte hooggewaardeerde werken in de kamers te hangen, die een functie hadden voor visites en ontvangsten. Bij de echte verzamelaars viel wel een neiging naar ordening volgens type voorstelling te bespeuren. Maar in het algemeen waren de voorstellingen nogal chaotisch bijgeplaatst: bijvoorbeeld een religieus, vlak naast een duidelijk erotisch getint werk. In Dordrecht, waar de familiestambomen verder terug konden gaan dan in Amsterdam, was een grotere tendens naar het bijeenplaatsen van familieportretten. Symmetrie speelde bij de ophanging vaak een belangrijke rol. Ook de al dan niet koperkleurige lijsten werden gaandeweg belangrijker. Het zijn slechts enkele grepen uit de vele inzichten in het omgaan met kunstvoorwerpen, welke dit boek van honderdvierendertig bladzijden tekst biedt. Duidelijk is dat voor de geschiedenis van de materiële cultuur van het wonen naast de studies van Wijsenbeek, Schuurman, Dibbits, Kamermans en Pijzel-Dommisse dit boek als een belangwekkende nieuwe bijdrage genoteerd mag worden.

A. M. van der Woude

H. van Wijngaarden, *Zorg voor de kost. Armeenzorg, arbeid en onderlinge hulp in Zwolle, 1650-1700* (Dissertatie Groningen 2000, Cultuurgeschiedenis van de Republiek in de 17de eeuw; Amsterdam: Prometheus/Bert Bakker, 2000, 345 blz., f52, 72, ISBN 90 5333 967 1).

Dit boek is het gevolg van een archiefvondst. Bij de voorbereiding van het door NWO ruim-

hartig gefinancierde project 'Cultuurgeschiedenis van de Republiek in de 17de eeuw' trof, zo wil de overlevering, projectleider Simon Groenveld in het Zwolse stadsarchief een aantal registers uit de tweede helft van de zeventiende eeuw, waarin gedetailleerde aantekeningen stonden over bedeeden in die stad. Hilde van Wijngaarden was de gelukkige die dat mooie materiaal mocht gaan bewerken. Het resultaat is een boek waarin we heel dicht op de huid van de armelui (het 'kopergeld' zoals Van Deursen ze ooit noemde) van de Gouden Eeuw kunnen kruipen. Het boek wil, zo verklaart de schrijfster aan het begin, 'de levens van de bedeeden in die stad ... beschrijven' (16). Op dezelfde bladzijde zegt ze ook, dat het boek wil breken met het Hollandocentrisme van zoveel geschiedschrijving over de zeventiende eeuw, maar aangezien nergens systematisch de Zwolse situatie met die in het westen wordt vergeleken, moeten we die doelstelling niet al te serieus nemen. Het lijkt er overigens op, dat de armenzorg in Zwolle hooguit op details, maar niet op hoofdlijnen afweek van die in Holland en dat dus de resultaten van dit boek zich lenen voor generalisering.

De geschiedschrijving van de armoede en de armenzorg wordt tegenwoordig minder beheerst door de vraag of de bedeeden wel recht hadden op een uitkering, dan door kwesties als levenscyclus en overlevingsstrategieën. Deze laatste term wordt door Van Wijngaarden trouwens met zoveel woorden verworpen, omdat het een beleid op de langere termijn lijkt te impliceren, terwijl de armen juist van de hand in de tand leefden. Maar die zogenaamde *economy of makeshifts* (Olwen Hufton) is op zichzelf natuurlijk ook een strategie, en wel eentje die haaks stond op die van de burgerij, waar men juist vond dat mensen een plan voor het leven moesten hebben, dienden te streven naar een vaste betrekking, enzovoorts. De ontwikkeling van een dergelijk ideaal was een van de belangrijkste doelstellingen van de grote heropvoeding, ook wel bekend als het 'burgerlijk beschavingsoffensief', die aan het eind van de achttiende eeuw op gang kwam. In Zwolle was het honderd jaar eerder echter nog lang zover niet. Voor de armen was er geen mogelijkheid om vooruit te plannen en de autoriteiten begrepen dat heel goed. De Zwolse armverzorgers waren op papier streng, maar hadden in de praktijk geregeld begrip voor de problemen van de armen en behandelden hen met mededogen.

Een van de redenen waarom het voor de armen zo moeilijk was om hun leven richting te geven, was dat ze geen geregeld beroep hadden. Natuurlijk verrichtten ze arbeid. De zeer gedetailleerde gegevens over de inkomsten van bedeede gezinnen (en de bijdrage van de afzonderlijke gezinsleden daaraan), die tot de waardevolste elementen van dit boek behoren, bevestigen alleen maar dat men het zonder arbeid niet kon rooien. De bedeling was ten enen male onvoldoende om van te leven. In de registers worden dan ook bij mannen, vrouwen en kinderen arbeidsinkomsten vermeld. Maar, zo beklemtoont Van Wijngaarden, dat wil niet zeggen dat ze een beroep hadden. Zij spreekt liever van 'werk', los-vaste activiteiten met een zeer onregelmatig patroon. (Het boek bevat een 'register van beroep en hoedanigheden', dat niet alleen een programmatisch opschrift draagt, maar ook zeer behulpzaam is bij het traceren van de werkzaamheden van de armen). Een dergelijke omschrijving dekt inderdaad veel beter dan de term 'beroep' zulke uiteenlopende aanduidingen als 'verkoopt soms iets', 'zit op zondagen voor de poorten', 'verkoopt altemet wat groente', en dergelijke (174).

Met dit perspectief op de arbeid van de armen neemt Van Wijngaarden, min of meer impliciet, ook stelling in het debat over onderklasse versus levenscyclus. Inzet is de vraag of de armen een min of meer afzonderlijke klasse in de samenleving vormden, een subproletariaat, of dat veel bredere groepen werkenden in bepaalde levensfasen veroordeeld waren tot de bedeling. Dit zou dan vooral het geval zijn bij jonge gezinnen met weinig inkomsten en veel consumenten (het is overigens opvallend dat de Zwolse armverzorgers het vanzelfsprekend vonden dat vrouwen met kleine kinderen weinig of niet uit werken gingen), en in de jaren van

ouderdom, wanneer het, door teruglopende fysieke kracht moeilijker werd om voldoende te verdienen. Van Wijngaarden bespeurt onder haar bedeeden wel iets van dit levenscyclusaspect, maar slechts zwakjes. Veel belangrijker lijkt zij de hopeloosheid van de toestand te vinden. De weg omhoog was voor de armen onmogelijk te bewandelen, zo krijgt men de indruk. Ze waren bij voorbeeld gevangen in een heel beperkt aantal beroepen, blijkt uit een vergelijking tussen de beroepsopgaven voor de armen, en die van alle hoofden van huishoudens aangeslagen in een kohier uit 1712. (Alle beroepen uit dat kohier en van de bedeeden zijn, uitgesplitst naar geslacht, overigens in een bijlage in het boek opgenomen.) Arme vrouwen waren voor meer dan 70% werkzaam in de textiel, voornamelijk als spinsters. Ook bij bedeede mannen was de textiel de belangrijkste bron van werkgelegenheid. Een ander tekenend feit is dat de kinderen uit het Holdehuis, het weeshuis voor arme kinderen, veelal de stad verlieten om hun geluk te beproeven in Holland: de meisjes in een 'dinstje' in Amsterdam, de jongens in onbekende beroepen.

Dit laatste gegeven stelt een interessant probleem: als de kinderen uit de Zwolse onderklasse massaal wegtrokken, hoe kon het dan dat zich toch steeds opnieuw armen aandienen bij de zorginstellingen? Het is een van de weinige kwesties waar dit boek niet op ingaat. Misschien zou een prosopografie van de bedeeden hierover meer aan het licht kunnen brengen, al hebben Faber en Van Leeuwen al lang geleden duidelijk gemaakt hoe moeilijk het is om, zelfs in de achttiende eeuw, tot betrouwbare gezinsreconstructies te komen voor de bedeeden.

Zorg voor de kost geeft een gedetailleerd, en bij al zijn wetenschappelijke distantie soms ook verbijsterend beeld van de achterbuurten van een stad in de Gouden Eeuw. Na de lectuur van dit boek moet die term meer dan ooit met een korrel zout genomen worden.

Maarten Prak

R. Mortier, H. Hasquin, ed, *La haute administration dans les Pays-Bas autrichiens (Ambroise-Joseph de Herzelles, Denis-Benoît-Joseph de Cazier, Jacques-Antoine Le Clerc)* (Études sur le XVIIIe siècle XXVII); Brussel: Editions de l'Université de Bruxelles, 1999, 383 blz., BF 995,- ISBN 2 8004 1224 0).

Ce livre est le fruit de trois mémoires de licence en histoire, présentés à l'Université libre de Bruxelles. Déjeunes historiens y retracent la carrière de trois grands commis de l'État, actifs sous trois règnes successifs. Cette juxtaposition met en relief, à partir de trois personnalités, une certaine évolution de la carrière administrative. Le rang social n'est certes pas négligeable, la noblesse est toujours un atout, la roture n'est plus une exclusive. Le souci de la compétence s'affirme de plus en plus.

Denis Tomboy présente, aux pages 1-109, 'le marquis Joseph-Ambroise de Herzelles (1680-1759), surintendant et directeur général des finances'. Militaire au service de l'Espagne, celui-ci est obligé de quitter le service, afin de ne pas voir ses biens confisqués par le futur Charles VI, devenu souverain des Pays-Bas. Membre des États de Brabant puis leur député, Herzelles se sert de sa qualité pour faire valoir auprès du gouvernement les projets de réformes financières dont il est l'auteur. Les services rendus et de solides appuis politiques lui valent une nomination au service de l'Empereur. Sa carrière se déroule sous des éclairages successifs bien différents. Sous l'archiduchesse Marie-Elisabeth, Herzelles apparaît le plus capable pour la direction des finances. Dans la suite, on le juge simplement comme faisant correctement son travail, avant de conclure qu'il n'est pas l'homme le plus adéquat pour la fonction. Il est laissé à son poste